Ekonomik Yaklaşım, Cilt : 17, Sayı : 60-61, ss. 77-92

A. SEN'İN KAPASİTE YAKLAŞIMINA GÖRE TÜRKİYE'DE YOKSULLUĞUN BOYUTLARI

Tolga KABAŞ*

ÖZET

Yoksulluk çok boyutlu bir kavramdır. Bu yüzden yoksulluğun tanımı yapılırken bu boyutlar göz önünde bulundurulur. Örneğin, yoksulluğu açıklarken kullanılan parasal (monetary) yaklaşım yoksulluğu bir boyut ile gelir-tüketim noksanlığı olarak inceler. Ancak, Sen'in liderliğinde gelişen kapasite yaklaşımında ise yoksulluk temel kapasitelere ulaşamamak olarak tanımlanır. Kapasite bir insanın ne olabileceğini veya ne yapabileceğini içerir: iyi beslenebilmek, ölümden kaçabilmek, okuyabilmek ve yazabilmek, haberleşebilmek, toplum içerisinde bulunabilmek, utanmadan insanlar arasında bulunmak. Temel ihtiyaçlar bunun bir kısmını oluşturur. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı(UNDP) tarafından kapasite yaklaşımından yararlanılarak hazırlanan insani yoksulluk endeksi örnek olarak alınabilir. UNDP tarafından hazırlanan bu endekste insani yoksulluk insan hayatı için gerekli üç unsurun yoksunluğu olarak tanımlanır. İnsani yoksulluğun ölçülmesinde kullanılan üç unsur yaşam süresi, bilgi düzeyi ve yaşam kalitesidir.

Anahtar Kelimeler: *Yoksulluk, Kapasite Yaklaşımı, Temel Kapasiteler, İnsani Yoksulluk.*

ABSTRACT

The Dimensions of Poverty in Turkey According to the Capability Approach of A. Sen

Poverty is a multidimensional concept. In order to define poverty, those dimensions should be taken into consideration. For example, monetary approach defines poverty as lack of income or consumption. However, according to capability

* Araş. Gör., Çukurova Üniversitesi. İ.İ.B.F. İktisat Bölümü.

approach which is led by Sen, poverty is defined as lack of main capabilities. Capabilities are defined as being in good health, being schooled and educated, being able to appear in public without shame and being able to take part in the life of the community etc. The Human Poverty Index (HPI) which is estimated by UNDP is an example of the application of capability approach. According this index, human poverty is defined as lack of longevity, knowledge and quality of life.

Keywords: *Poverty, Capability Approach, Central Capabilities, Human Poverty.*

1. GİRİŞ

Yoksulluğun ölçülmeden once tanımlanması ve kavramsal olarak anlaşılması gerekir. Yoksulluğun tanımı genişledikçe ölçülmeside o kadar zorlaşmaktadır. Yoksulluğun tanımlarına göre ölçümünde kullanılan göstergeler farklılık gösterir. Bu yüzden yoksulluğun kesin tanımlarının yapılması ölçümler açısından çok önemlidir. Tanımların değişmesi sonucunda değişen yoksulluk göstergeleri farklı insanları ve grupları yoksul olarak tanımlar. Ayrıca, yoksulluğun tanımlarının değişmesi yoksullukla mücadelede de farklı politikalara yol açar. Yoksulluğu tanımlayabilmek için başlıca dört yaklaşım kullanılabilir: Parasal yaklaşım, kapasite yaklaşımı, sosyal dışlanma yaklaşımı ve katılımcı yaklaşım olmak üzere. Yoksullukla mücadeleyi kalkınmanın esas amacı olarak görenlerin kalkınma politikası için yoksulluk tanımlarının kesin ve şeffaf olmasına dikkat etmelidirler(Thorbecke,2005:3;Laderchi vd.,2003:244).

Dört farklı yaklaşım yapılmasının asıl nedeni yoksulluğun çok boyutlu olmasıdır. Bu farklı yaklaşımlar ölçülmesi çok zor olan farklı ilgi alanlarından doğmaktadır. Örneğin, yoksulluğun tanımı hayatın maddi yönleriyle mi yoksa sosyal, kültürel ve siyasi yönleriyle mi ilgili olmalıdır? Yoksulluk fayda olarak mı yoksa sahip olunan kaynaklar (parasal yaklaşım) cinsinden mi yoksa insanın özgürce değer verdiği bir hayatı yaşaması mı (kapasite yaklaşımı) olarak ölçülmelidir? Bu farklı yaklaşımlar doğrultusunda hangi tür göstergeler kullanılmalıdır? Bu tanımlar bu soruların cevaplarını içermektedir.

Yoksulluğun tanımlarının evrensel olması gerekir. Örneğin, bir toplumda kullanılan yoksulluk tanımları ve göstergeleri bir başka toplumda değiştirilmeden kullanılabilmektedir. Parasal ve sosyal dışlanma yaklaşımı başlangıçta gelişmiş ülkeler için kullanılmıştır. Bu iki yaklaşımın gelişmekte olan ülkelere uygulanmasında problemler olmuştur. Kapasite yaklaşımı ve katılımcı metodlar ise gelişmekte olan ülkeler için bulunmuş ancak sonra gelişmiş ülkelere de uygulanmıştır. Bu yaklaşımların yorumlanması farklı özelliklere sahip farklı

toplumlar için değişmektedir: Yalnızca gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından değil diğer yönlerden de farklı olan toplumlarda örneğin sosyalist ve kapitalist toplumlarda da değişmektedir(Laderchi vd.,2003:245).

2. Kapasite Yaklaşımı (Capability Approach)

Son on yıldır Amarya Sen'in kapasite yaklaşımı yoksulluğun, eşitsizliğin ve insan gelişiminin anlaşılmasında en yaygın kullanılan perspektif olmuştur. Sen'in kapasite yaklaşımının kökleri Adam Smith'e, Marx'a ve Aristotle'a kadar uzanmaktadır. Ayrıca, Rawls'un Adalet Teorisi (1971) ve öz güven (self-respect) ve temel mallara ulaşılabilirlik kavramlarını vurgulaması Sen'in kapasite yaklaşımını etkilemiştir (A. Sen'den aktaran Clark,2006:2).

Sen'in kapasite yaklaşımı çok esnek bir çerçeve içerisinde politika yapıcıların yoksul insanların karşılaştıkları sorunları anlamalarına yol açar. Bu çerçevede katı ortodoks politika önerileri yer almaz. Sen'in yaklaşımı insani gelişmeyi bir insanın kapasitesinin (capability) ve kazanımlarının (functionings) genişleme süreci veya bir insanın yapabileceği, olabileceği şeyler olarak ifade eder. Bu da kısaca insanların seçimlerinin(choices) artması olarak da söylenebilir. Böylece, Sen'in yaklaşımına göre kalkınma insanoğlunun yapabileceği veya olabileceği şeylerin sayısının artması anlamına gelir. Sağlıklı olmak, iyi beslenmek, bilgili olmak ve toplum içerisinde yer almak vs. kapasitelere örnek olarak verilebilir. Sen'in bu bakış açısıyla kalkınma insanoğlunun yapabileceği şeylerin önündeki engellerin kaldırılması anlamına da gelir. Bu da cehaletin ve hastalığın önlenmesi; sivil ve siyasi özgürlüklerin önündeki engellerin ortadan kaldırılması demektir(Fukuda-Par,2003:302-303).

Sen'in Kapasite yaklaşımında kullandığı temel kavramları aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

Kazanım (functioning): Kazanım, bir insanın ne yapabileceğini veya olabileceğini gösterir. İnsanoğlunun yapmaya veya olmaya değer verdiği şeyleri ifade eder. Tablo- 1'de görüldüğü gibi yeteri kadar beslenebilmek, bir hastalıktan kaçınabilmek, kendine saygı duymak ve toplum içerisinde yer almak vs. değer verdiğimiz kazanımları gösterir. Bir mal demetinden (örneğin, ekmek veya prinç vs.) bir kazanım elde etmek (örneğin, yeteri kadar beslenebilmek vs.) belirli kişisel ve sosyal faktörlere (örneğin, metabolizmaya, vücudun büyüklüğüne, yaşa, cinsiyete, sağlığa, sağlık hizmetlerinin ulaşılabilir olmasına, eğitime, iklim koşullarına vs.) bağlıdır.

Kapasite (capability): Kapasite bir insanın bir kazanıma (functioning) ulaşabilme kabiliyetini göstermektedir. Kazanımlar setine ise kapasite denilir. Kapasite tüm ulaşılabilir kazanımları içerir. Bu set yalnızca ulaşılmış kazanımları

değil ulaşılabilir veya kişinin seçim yapmaması sonucunda ulaşılmamış kazanımları da içerir. Kapasite bir insanın ne yapabileceğinin sınırlarını gösterir. Yani, insanoğlunun özgürlüğünü yansıtır. Kapasite, kazanımlar kümesinden oluşur ve bu kümeler insanoğlunun özgürce yaşayabileceği hayat türlerini belirler(Mabughi-Selim,2006:191).

Tablo-1: Sen'in Temel ve Karmaşık Kazanımları

Temel Kazanımlar (Elementary Functionings)	Karmaşık Kazanımlar (Complex Functionings)
Yeterli Beslenebilmek	Mutlu Olmak
Tedavisi Olan Hastalıklara Yakalanmamak	Toplumda Yer Almak
Erken Yaşta Ölmemek	Kendine Saygı Duymak
Yeteri Kadar Eğitim Almak	Entellektüel İlerleme
Gerekli Tüketim Mallarına Sahip Olmak	Kültürel Kimlik
İyi bir Barınağa(Eve) Sahip Olmak	

(Mabughi-Selim,2006:191)

Kapasite yaklaşımında refah insanların değer verdikleri yaşamı yaşama özgürlüğü olarak görülür. Buna bireyin kapasitesi ve insanın potansiyelinin gerçekleşmesi denir. Bu yaklaşımda bireylerin yaşamın kalitesini gösteren sonuçlara ağırlık verilir; refahın veya yoksunluğun ölçüsü olarak parasal göstergeler yerine parasal olmayan göstergeler kullanılır. Parasal kaynaklar yalnızca refahı artıran araçlardır. Ancak parasal kaynaklar kapasite sonuçlarının güvenilir bir göstergesi değildir.

Sen'e (2004) gore bireyin sahip olduğu yaşamı etkileyen yüksek kapasiteler genellikle o bireyin daha üretken olma ve daha fazla gelir sağlama kapasitesini yükseltir. Örneğin, daha iyi temel eğitim ve sağlık hizmetleri yaşam kalitesini iyileştirmekle kalmaz aynı zaman da bireyin gelir edinme kapasitesini artırır ve gelir yoksulluğundan kurtulmasını sağlar. Temel eğitimin ve sağlık hizmetlerinin etki alanı daha da geniştir ve bireyin yoksul bile olsa aşırı yoksulluğun üstesinden gelme şansını artırabilir(Sen,2004: 131).

2.1. Amartya Sen'in Geleneksel Refah İktisadına Yaptığı Eleştiriler

Sen'in çalışmalarında en önemli unsur insan kapasitesinin geliştirilmesidir. Sen'e göre iktisat teorisi , insanlara sunulan imkanların sayının arttırılması ve insanların kapasitelerinin geliştirilmesiyle ilgili olmalıdır. Ancak bu yaklaşım

geleneksel iktisat teorisinin karşısındadır. Çünkü, geleneksel iktisat teorisine göre daha çok malı etkin bir şekilde üretmek ve faydayı maksimize etmek önemlidir(Sen,2005:3-4).

Geleneksel refah iktisatı rasyonalite varsayımıyla başlamaktadır. Bu varsayıma göre insanlar rasyonel fayda ençoklaması yaparlar. Bu düşünceye göre tüm insanlar çok rasyonel davranırlar. Her yaptıkları davranışın sonuçlarını ve bu davranışlar sonucunda da elde edecekleri faydayı tahmin etmeye çalışırlar. Bu analize göre insanlar özgürce hareket ederlerse ve isteklerine göre mal değiştirirlerse Pareto Optimum sonuca ulaşırlar. Pareto Optimum dengedeyken biri daha kötü bir konumda bırakılmadan diğer insan daha iyi konuma gelemez(Pressman-Summerfield,2000:92; Sen,2005:10).

Ancak, geleneksel iktisat teorisine göre insanlar arasında elde edilen faydalar kıyaslanamaz. Bunun sonucunda iki insan arasında bir insandan diğerine malları tekrar dağıtarak toplam refahı arttıramayız çünkü bu iki insanın sahip olduğu faydayı ölçemeyiz. Yeniden dağıtım sonucunda birisinin çok değer verdiği bir şey alınıp daha az kazanç sağlayacak diğer insana verilebilir. İnsanların elde ettikleri faydayı ölçmek mümkün olmadığı için herhangi bir yeniden dağıtımın iktisadi refahı arttıracağını bilemeyiz. Fakat bu yaklaşıma göre mefaatleri doğrultusunda insanların özgürce mal değiştirmelerine izin verilirse ulaşacakları refahının maksimum olacağı düşünülmektedir.

Sen iktisat teorisinin bu yaklaşımını eleştirmiştir. Birincisi, Sen'e göre fayda ençoklaması ilkesi insanların nasıl davrandığını iyi tanımlayamamaktadır. Örneğin, bireyler seçimlerde oy kullanmaktan bir kazanç beklemezler. Bir oyun seçim sonucunu etkilemesi çok küçük bir ihtimaldir. Buna rağmen çoğu insan düzenli olarak seçimlerde oy verir.

Sen'e göre fayda ençoklaması ilkesi insanların oy vermelerinin gerçek nedeni olamaz. İnsanlar oy verirler çünkü tercihlerinin dikkate alınmasını ve özgür bir ortamda yapılan seçimlerde bulunmak ve demokratik bir sürecin parçası olmak isterler. İnsanların bu arzuları fayda ençoklamasına dayalı geleneksel iktisat analizinde yer almaz(A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:93).

İnsan davranışını açıklamak için daha geniş bir perpektifin kullanılmasından önemli sonuçlar doğacağını belirtmiştir. İnsanlar yaptıkları işte maddi ödüller ve cezalar büyük olduğu için daha çok çalışmazlar fakat önemli bir hedefleri olduklarında ve o hedefe adanmışlık duygusundan dolayı daha çok çalışırlar. Ayrıca, bir işte çalışmak maddi olanakların yanı sıra sosyal ilişkiler, beceriler ve psikolojik olarak rahatlama sağlar. Bu yüzden işsizlik sağlık problemlerine, intihar ve ölüm

olaylarına ve psikolojik rahatsızlıklara, aile bağlarının zayıflamasına ve boşanmalara yol açar (A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:93).

Sen'in geneksel refah teorisine yaptığı ikinci eleştiriye göre insanlar seçim yaparken sosyal yönler ve insanlar arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurulmamaktadır. Örneğin, yemek yediğimiz masada son parça tatlıyı almayız. Halbuki tatlıyı yemek bana büyük bir mutluluk sağlayacaktır. Fakat son parça tatlıyı alırsam masada oturan diğer insanların benim hakkımda ne düşünecekleri benim için önemli olabilir. Bu örneğe göre insanların mutluluğu sadece sonuçlara bağlı değildir. İnsan ilişkileri ve süreçler sonuçlar kadar önemlidir ve bu noktalar geleneksel iktisat düşüncesinde önemsenmemektedir. Diğerlerine duyulan sempati, adanmışlık, ve sosyal ilşikilerde karşılıklı bağımlılıklar iktisatçıların analizlerinde bulunmayan fakat insanın mutluluğuna katkıda bulunan ve insan davranışını anlamamıza yardımcı olan kavramlardır(A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:93-94).

Sen'in yönelttiği üçüncü eleştiriye göre yoksulluktan, hastalıktan, zulümden veya geleneklerden,törelerden dolayı insanlar sahip olduğu imkanları kullanmakta sınırlanmış olabilirler. Örneğin, okula gitmemiş bir insan okula güvenmeyebilir ve daha fazla eğitimle ilgili seçimleri rededebilir. Fakat durumlarına alıştıkları için okuma ve yazma becerileri olmasa bile yoksun olduklarını düşünmeyebilirler. Hatta, bu durumdan dolayı mutlu olduklarını bile düşünürler. Örneğin, eğitim alamamış ve yoksul olan çoğu kadın da yoksulluk içerisinde yaşamalarına rağmen mutlu olduklarını sanmaktadırlar(Sen,2005:10).

Sen'in dördüncü eleştirisine göre standart refah iktisat teorisinin analiz birimi bireylerdir. Geleneksel teori otonom bireyler varsayar ve bu bireylerin nasıl davrandığının teorisini oluşturur. Fakat, insanlar aileler kurarlar. Hane halkındaki insanların mutluluğu toplam hanehalkı gelirine ve hanehalkı içerisinde kaynakların nasıl dağıldığına bağlıdır. Aileden biri çoğu kaynakları ve bu kaynakların aile içerisinde dağılımını kontrol ediyorsa sonuçlar optimal olmayabilir(A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:94; Sen, 2004: 266-268).

Sen'in beşinci eleştirisine göre piyasa da alınıp satılmayan bir sürü şey fayda ve zarar sağlamaktadır. Güneşin batışı, iyi arkadaşlar ve büyük bir aile fayda sağlarken suç, çevre kirliliği ve sosyal huzursuzluk ise zararlıdır. Geleneksel refah iktisat teorisi insan refahına katkıda bulunan bütün bu unsurları göz önünde bulundurmaz.

Sen'in altıncı eleştirisine göre pareto optimum koşulunu bir refah kriteri olarak kullanmak bazı problemlere yol açar. Örneğin, bazı durumlar pareto optimal iken feci olabilir. Mesela bir kaç kişinin zengin olduğu fakat diğer herkesin açlıktan

öldüğü bir durum pareto optimal olabilir. Çünkü bu durumda çok zengin olan bireylerden para alınmadan ve onların faydası azalmadan diğerlerinin durumları düzelmez. Sen'e göre ise insanlar arasındaki faydalar kıyaslanamasa da çok zenginlerden para alınıp açlıktan ölenlere verilmesi toplam refah düzeyini yükseltir. Geleneksel refah iktisat teorisinin bu sonuca ulaşamaması ,bu yaklaşım için bir sınırlama getirmektedir(Pressman-Summerfield,2000:95).

Sen Arrow'un imkansızlık teoremini (impossibility theorem) aşmak ve önemli konularda sosyal seçimler yapabilmek için bir kurallar kümesi geliştirir. Sen'e göre bazı durumlarda insanlar arasında faydaların kıyaslanmasına izin verilmelidir. Ayrıca, insanların zihin durumları arasında kıyaslamalar yapmadan onları neyin mutlu/mutsuz ettiğine kısmi kıyaslamalar yaparak bakılabilir. Bu tür kıyaslamaların yapılabilmesi için anketlere, harcama biçimlerine ve diğer bilgi sağlayacak yöntemlere başvurulabilir. Bu tür yöntemlerden elde edilen veriler ile insanların fayda düzeyi düşüncesine başvurulmadan göreceli yoksunluk hakkında sonuçlar çıkarılabilir (A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:96; Sen, 2004:340-341).

2.2. Kapasite Yaklaşımının Uygulanması

Kapasite yaklaşımının iktisat politikası açısından önemli sonuçları bulunmaktadır. Kapasite yaklaşımı kalkınma iktisadı alanında temel değişikliklere yol açmıştır. Kalkınma paradigması iktisadi büyüme odaklı iken insan odaklı olarak değişmiştir. Büyüme daha çok üretim demektir ancak bu süreçte üretim ve tüketim yapan insanlara ne olduğunun önemi yoktur. İnsanın mutluluğu insanların kapasitelerinin genişlemesine bağlıdır. İktisadi büyüme ise kişi başına geliri ve üretimi arttırır. Kapasite perspektifi açısından kalkınma insanlar daha çok şey yapabilince gerçekleşir daha çok mal alınca değil. İktisadi kalkınma daha çok insanın oy vermesi, okur-yazarlık oranının yükselmesi, ortalama okullaşma oranının yükselmesi ve yaşam beklentisinin artmasıyla gerçekleşir. Böylece, iktisadi kalkınmanın hedefi bireylerin seçeneklerinin veya fırsatlarının genişlemesi ve insanlara daha çok pozitif özgürlük sağlanmasıdır(A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:98; Sen,2005:7-8).

Sen'e göre cinsiyet ayrım konuları kalkınma sürecinin bir parçasıdır. Çünkü, az gelişmişlik kadını ve erkeği eşit etkilemez. Sen gelişmekte olan ülkelerde ebeveynlerin erkek çocuk tercih etmeleri kadınlara karşı bir cinsiyet ayrımcılığına yol açtığını göstermiştir. Tüm aileler sınırlı gelirlerini nasıl harcayacakları konusunda sürekli kararlar vermek zorundadır. Aile üyeleri arasında gelirin nasıl paylaşılacağı da önemli bir karardır. Zengin aileler için bu kararlar çok önemli

değildir; ancak, yoksul aileler için ölüm kalım kararlarıdır. Yeteri kadar yiyecek alamayan aile üyeleri ölür; hasta olduğunda sağlık hizmeti alamayan aile üyeleri de ölürler(A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:98; Sen, 2004:129).

Sen kadınlara karşı eşit olmayan davranışların sonuçlarını göstermiştir. Daha gelişmiş ülkelerde her 100 erkek için 105 kadın bulunmaktadır. Sahra Altı Afrika'da bile her 100 erkek için 102 kadın vardır. Ancak, Çin ve Hindistan'da her 100 erkek için 94-96 kadın vardır. Eğer kadınlara karşı cinsiyet ayrımcılığı yapılmasa her 100 erkek için 100-105 kadın olurdu. Eğer kadınlar aileleri tarafından erkeklerle eşit tutulsaydı bugün 100 milyon daha fazla kadın hayatta olurdu(Pressman-Summerfield,2000:98; Sen,2005: 11; Sen,2004: 150-153).

Bu analizden çıkarılan sonuçlara göre kalkınma projeleri kadınlara yardım etme odaklı olursa daha etkin olmaktadır. Örneğin, Hindistan'da kızların doğrudan beslendiği programlar ailelere evlerinde tüketmek üzere yapılan yiyecek yardımlarından daha etkin olmaktadır. Evin dışında iş temin edilen kadınların aile içerisindeki statüleri yükselmektedir. Bunun sonucunda aile içerisinde pazarlık güçleri artar ve daha çok kaynak alır. Yapılan çalışmalara göre kadınların kendi paralarını kazanmaları sonucunda hem kadınların hem de çocukların refahı artar(Sen,2004: 259-263).

Sen'in çalışmalarından önce çoğu kalkınma iktisatçısına göre kıtlıkların nedeni yetersiz yiyecek üretimidir. Kıtlıkların nedeni yetersiz yiyecek üretimi olduğu gibi yetersiz ve eşit olmayan dağıtım mekanizmaları sonucunda gerçekleşmektedir. Sen'e göre kıtlıkların asıl nedeni dağıtım problemleridir. Sen'in yaptığı çalışma kıtlıkların arz yönlü problemlerden değil dağıtım problemlerinden kaynaklandığını göstermektedir(A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000: 99).

Sen ve Dreze demokratik ülkelerde veya bağımsız medyanın bulunduğu ülkelerde kıtlıkların olmadığını göstermişlerdir. Çin, Hindistan'a göre açlık problemine karşı daha başarılı olmasına rağmen Hindistan bağımsızlığını kazandıktan sonra hiç kıtlıkla karşılaşmamıştır. Fakat 1958-61 yılları arasında Çin'de bir kıtlık felaketi yaşanmış 15-30 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Sen'e göre Sahra-Altı Afrika'da bulunan otoriter yönetimler örneğin askeri rejimler kıtlıklara karşı daha duyarsızdırlar ve daha çok kıtlık yaşamışlardır. Kıtlıkların yaşanmaması demokratik ortamların yol açtığı daha çok üretimden değil seçmen baskısından çekinen demokratik hükümetlerden kaynaklanmamaktadır. Özgür basını olan ülkelerde kıtlıkların olma olasılığı daha azdır. Medya ürün hasadındaki problemleri veya açlıktan,hastalıktan ölenleri kamuya duyurunca hükümet insanların yardımına koşar(A. Sen ve Dreze'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:99-100; Sen, 2004: 246-247).

Sen'e göre gelirin dışında insanlara fayda sağlayan bir çok unsur bulunmaktadır. Örneğin, çok hasta fakat zengin bir kimse geleneksel yaklaşıma göre yoksul sayılmaz. Fakat, kapasite yaklaşımına göre yoksunluk belirli bazı kapasitelerin eksikliğini ifade eder. Bundan dolayı varlıklı fakat hasta bir insan yoksul sayılabilir.

Geleneksel yoksulluk ölçümlerinde ailelerin refahının belirlenmesinde eşdeğerlik ölçeğinin (equivalence scale) kullanılmasında da problemler doğmaktadır. Eğer ailede bir kişi gelir kazanıyorsa aile kaynaklarının dağılımında bu kişinin diğer aile fertleri üzerinde büyük gücü bulunmaktadır. Ailenin diğer fertleri eşit pay almayabilir. Ancak aile reisinin çok iyi ve başkalarının iyiliğini düşünen biri olduğu varsayımı yapıldığında (diğer iktisadi varsayımlarla çelişki oluştursa da) eşdeğerlik ölçeği kullanılır; tüm aile fertlerinin refahının aynı olduğu kabul edilir. Aile bireyleri her zaman birbirlerine karşı tam anlamıyla yardımsever değildir; bazen birlikte çalışırlar bazen de aile içerisinde kaynakların paylaşılması için kavga ederler. Ayrıca, ailelerin istekleri yaşadıkları çevreye, sosyal iklime (suç oranlarının yüksek olması gibi) geleneksel tüketim biçimlerine göre değişir. Hatta aynı demografik özelliklere sahip olsalar bile bir yoksulluk çizgisi tüm ailelere uymaz (Pressman-Summerfield,2000:100).

Sen 1970'lerde kendi endeksini geliştirdi. Bu endeks yoksul ailelerin oranını ve yoksul ailelerin yoksulluk sınırının ne kadar altına düştüğünü birlikte dikkate alıyordu. Bu endekste en büyük ağırlık yoksulluk sınırının en altındakilere, en çok yoksul olanlara verilmekteydi. Sen endeksinin iktisat politikası açısından önemli sonuçları olmuştur. Bu endekse göre yoksulluk sınırının hemen altındakilere yardım eden politikalar yoksulluğu azaltmada başarılı olamaz. Bu anlayışa göre yoksulluğu azaltmak en çok yoksul olanlara yani en çok yardıma muhtaç olanlara yardım etmekle mümkün olur. (A. Sen'den aktaran Pressman-Summerfield,2000:100).

Sen'e göre gelir bir amaca ulaşmamızı sağlayan bir araçtır. Amacımız insan kapasitesinin genişlemesidir. Sen yıllarca insanlara sunulan temel fırsatları gösterecek bir endeks üzerinde çalışmıştır. Böyle bir endeks Sen'e göre insan refahını gösteren anlamlı bir ölçüm aracı olacaktır. Ayrıca, bu ölçüm ülke içerisinde farklı zaman dilimlerinde kalkınmayla ilgili daha çok bilgi içerecektir. Sen, Birleşmiş Milletler'de İGE'nin geliştirilmesinde danışman olarak çalışmıştır. Bu endeks Dünya Bankası'nın yayınladığı Dünya Kalkınma Raporuna (World Development Report) alternatif olan İnsani Gelişme Raporunda (Human Development Report) 1990 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra İnsani Gelişme Raporunda TBGE (Toplumsal Cinsiyet Bazında Gelişme Endeksi) ve TBYE (Toplumsal Cinsiyet Bazına Yetki Endeksi) 1995 yılından itibaren yayınlanmaktadır. İGE ve diğer kardeş endeksler farklı ülkelerin temel

kapasitelerinde kalkınmanın başarı oranını ölçmektedir(Pressman-Summerfield,2000:101; Jahan,2005: 152-159).

Eğer ülkeler gelire ve gelirdeki büyümeye odaklanırsa iktisat politikaları sadece iktisadi büyümeyi destekleyecektir. Bu durumda, gelir dağılımıyla ilgili konular önemsiz olur, eğitime önem verilmez, çevre ihmal edilir ve uzun dönemli büyüme de unutulur. İGE ülkeleri tüm vatandaşlara eğitim ve sağlık, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir bir yaşam standardı gibi farklı amaçlara yönlendirecek iktisat politikaları uygulamalarını önerir(Jahan,2005:152-155).

Özetle söylemek gerekirse, Sen neoklasik iktisadı eleştirmekle kalmamış aynı zaman da daha gerçekçi varsayımları olan daha iyi bir teori kurmaya çalışmıştır. Sen'e göre sosyal ilişkiler ve insan potansiyeli önemlidir; bunlar piyasa da alınıp satılamaz. Ayrıca, insan potansiyelinin yaratılmasıyla toplumda ve aile içerisinde refahın artacağını göstermiştir. Sen'e göre insan kapasitelerinin geliştirilmesi iktisadi büyümenin gerçek amacı olmalıdır. Böyle bir perspektif iktisadi analizin genişlemesini gerektirir. Sen'e göre insanlar yalnızca faydaençoklaması yapan rasyonel varlıklar değildir; insanlar çevreleri tarafından şekillenen ve değerli bir özleri olan varlıklardır. İyi bir performansı olan bir ekonominin amacı daha çok mal ve hizmet üretmek olmamalıdır; erkeklerin ve kadınların birlikte yaşamlarının iyileştirilmesini sağlamak olmalıdır(Pressman-Summerfield,2000:102; Sen,2006:30-35).

3.1. İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index)

GSMH ile GSYİH toplam iktisadi üretimi göstermeleri için ve makroekonomide istikrar politikalarında kullanılmak üzere yapılmışlardır. Yani, insan refahının göstergeleri olarak düşünülmemişlerdir. Ancak, politika yapıcılar, medya ve kamuoyu GSMH/GSYİH'yı refah göstergesi olarak kullanmaktadırlar. Uluslararası karşılaştırmalarda yüksek GSMH/GSYİH'sı olan ülkeler yalnızca zengin olarak kabul edilmezler aynı zamanda daha refah içerisinde oldukları düşünülür. Ancak, gelir refahın sadece bir boyutunu/parçasını oluşturur. GSMH/GSYİH göstergelerinin uzun zamandan beri insan refahını göstermede yanıltıcı ve eksik olduğu vurgulanmaktadır (Neumayer,2004:2). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 1990'da insan gelişiminin göstergesi olarak GSMH/GSYİH'nın yerine kullanılmak üzere İGE'ni yapmıştır. Bu endeks Sen'in kapasite ve kazanımlar (capability and functionings) teorisine göre hazırlanmıştır. Örneğin, eğitim kapasite setinde yer almakta insan refahının bu boyutunu uygun bir şekilde ölçmek ve anlamlı karşılaştırmalar yapabilmek için gerekmektedir (Baliamoune-Lutz, 2004: 4).

İnsani Gelişme Endeksi (İGE) insan gelişiminin bir özet ölçüsüdür. İnsan gelişiminin en temel üç boyutunda bir ülkeninin ulaştığı ortalama değerleri gösterir.

Bu üç temel unsur:

1) Doğumda yaşam beklentisiyle ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam.

2) Yetişkin okur-yazarlık oranıyla ölçülen bilgi düzeyi (ağırlığı 2/3). İlk, orta ve yüksekokul birlikte okullaşma oranı(ağırlığı 1/3).

3) Satınalma gücü paritesine göre hesaplanan kişi başına düşen GSYİH ile ölçülen iyi yaşam standardı.

İGE'si hesaplanmadan önce bu üç unsur için endeks bulunmalıdır. Yaşam beklentisinde, eğitimde ve GSYİH'da endeksler hesaplamak için maximum ve minimum değerler seçilir. Aşağıdaki formülle hesaplanan her endeks sıfır ile bir arasında değer alır.

$$Endeks = \frac{Gerçek\,deger - min\,deger}{max\,deger - min\,deger}$$

Tablo-2 : İGE Hesaplamasında Kullanılan Max. ve Min Değerleri

	Maximum Değer	Minimum Değer
Doğumda Yaşam Beklentisi	85	25
Yetişkin Okur-Yazarlık Oranı	100	0
Bileşik Okullaşma Oranı	100	0
Kişi Başına Düşen GSYİH(SGPABD $)	40.000	100

Kaynak: (UNDP,2005b:341)

Sonra İGE üç unsurun toplamı alınarak hesaplanır.

İGE=1/3(yaşam beklentisi endeksi)+1/3(eğitim endeksi)+1/3(GSYİH endeksi)

(UNDP,2005b:341).

3.2. İnsani Yoksulluk Endeksi (Human Poverty Index)

İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ölçümleri üç temel boyutda bir ülkenin ulaştığı sonuçları gösterirken İnsani Yoksulluk Endeksi-1 (İYE-1) İGE'de ölçülen üç temel boyuttan yoksunluğu göstermektedir.

1) Uzun ve sağlıklı bir yaşam (P_1): Erken yaşta ölüm riski, doğumda 40 yaşına kadar yaşamama beklentisi ile ölçülür.

2) Bilgi düzeyi (P_2): Okuma ve iletişim dünyası ile bağın gücü, yetişkin okur yazarlık oranı ile ölçülür.

3) İyi bir yaşam standardı (P_3): kamu mallarına ve ortak mülkiyet kaynaklarına erişim temiz su kaynaklarına ulaşılabilirlik ve eksik kilolu çocukların yüzdesi ile ölçülür.

$$İYE-1=\left[\frac{1}{3}\left(P_1^{\alpha}+P_2^{\alpha}+P_3^{\alpha}\right)\right]^{1/\alpha}$$

α=1 olduğunda İYE üç boyutun ortalaması olmaktadır. α büyüdükçe en büyük yoksunluklara sahip boyutlara daha büyük ağırlık verilmektedir. İYE-1 α=3 için gelişmekte olan ülkelerin verilerine uygulanmaktadır(Mabughi-Selim,2006:200).

Örneğin, P_1= % 60, P_2= % 30, P_3= % 30 olsun. P_1'deki bir birimlik artışın P_2'deki bir birimlik artışa göre etkisi $(P_1/P_2)^{\alpha-1}=2^{\alpha-1}$ ile bulunur. α=1 iken P_1'in P_2'deki artışın karşısındaki göreceli etkisi 1'dir. α=3 iken P_1'in P_2 karşısındaki göreceli etkisi 4 katına çıkmaktadır. Alfa 3'den 5'e çıkarıldığında P_1'in P_2 karşısındaki göreceli etkisi 4'den 16'ya yükselmektedir. İYE'si hesaplanırkeniçin α=3 olarak seçilmiştir. Alfa'nın 3 olarak seçimi sonucunda ikame esnekliği ½ olmuştur. Yani, yoksunluğun en büyük olduğu boyutlara daha büyük ağırlık verilmektedir(Anand-Sen, 2005:241-242).

4. Kapasite Yaklaşımına Göre Türkiye'de Yoksulluğun Boyutları

Tablo-3'e göre Türkiye bebek ve çocuk sağlığında büyük ilerleme kaydetmiştir. Bu göstergeler gelişmekte olan ülkeler ve dünya ortalamasıyla karşılaştırıldığında çok daha iyi konumdadır. Doğumda yaşam beklentisi ise 57'den 69'a yükselerek gelişmekte olan ülkelerin ve dünya ortalamasının üzerine yükselmiştir. Ancak, ilköğretime kayıt oranında küçük bir gerileme olmuştur. Gençlerde (15-24 yaş) ve 15 yaş ve üzeri okur-yazarlık oranlarında da artış olmuştur. Bu göstergeler de gelişmekte olan ülkelerin ortalamasının çok üzerindedir. Temiz su kaynaklarına ve temel sağlık hizmetlerine ulaşılabilirlik göstergeleri de dünya ve gelişmekte olan ülkelerin ortalamasının üzerindedir.

Tablo-3: Kapasite Yaklaşımına Göre Türkiye'de Yoksulluğun Boyutları

Gösterge	1990	2002/2003	Gelişmekte Olan Ülkelerin Ortalaması (2002/2003)	Dünya Ortalaması (2002/2003)
Yetersiz Beslenme (%)	2	3	16	-
Bebek Ölüm Sayısı (1000 Doğumda)	64	33	59	54
5 Yaşına Ulaşamadan Ölen Çocukların Sayısı (1000 Doğumda)	78	39	88	80
Anne Ölümleri Sayısı (100.000 Doğumda)[b]	-	70	-	-
Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)[a]	57	69	65	67
İlköğretime Kayıt Oranı (%)	89	86	-	-
Gençlerde (15-24 Yaş) Okur-Yazarlık Oranı (%)	93	97	85	-
Okur Yazarlık Oranı (15 Yaş ve Üzeri) (%)	78	88	77	-
Temiz Su Kaynaklarına Ulaşılabilirlik (%)	81	93	79	83
Temel Sağlık Hizmetlerine Ulaşılabilirlik (%)	84	83	48	58

[a] 1990 yerine 1970 yılına ait veriler kullanılmıştır.
[b] 2002/2003 yerine 2000 yılına ait veri kullanılmıştır.
Kaynak: (UN,2005;WB,2006)

Tablo-4: Türkiye'nin Demografik Özellikleri

	1975	2003	2015	Gelişmekte Olan Ülkelerin Ortalaması (2003)	Dünya Ortalaması (2003)
Toplam Nüfus (Milyon)	41,2	71,3	82,6	5022	6314
Yıllık Nüfus Artış Oranı[a] (%)	-	2	1,2	1,9	1,6
Kent Nüfusu (%) (Toplam Nüfusa Oranı)	41,6	66,3	71,9	-	-
15 Yaşın Altında Olanların Toplam Nüfusa Oranı (%)	-	29,7	25,8	31,6	28,9
65 Yaş ve Üzerinde Olanların Toplam Nüfusa Oranı (%)	-	4,3	6,2	4,3	6
Ortalama Doğurganlık Oranı (Kadın Başına Düşen Doğum Sayısı)	5,3	2,5	-	2,9	2,6

[a] 1975-2003 (2003) ve 2003-2015 (2015) yılları arasındaki nüfus artış oranları.
Kaynak: (UN,2005)

Tablo-4'den görüldüğü gibi 1975-2003 yılları arasında Türkiye'nin nüfus artış oranı %2 olarak gerçekleşmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin ise bu dönemdeki nüfus artış oranı ise % 1,9 olarak gerçekleşmiştir. Dünya ortalaması ise % 1,6'dır. 2003-2015 yılları arasında ise BM'nin tahminlerine göre daha küçük bir oranla % 1,2 oranında çoğalacağımız ve 2015 yılında 82,6 milyona ulaşacağımız tahmin edilmektedir. 15 yaşın altında olanların toplam nüfusa oranının ise %29,7'den %25,8'e gerileyeceği tahmin edilmektedir. Türkiye bu göstergede gelişmekte olan ülkelerin ortalamasının (% 31,6) altında yer almaktadır. Yani, gelişmekte olan ülkelerde ortalamada Türkiye'den daha büyük bir genç nüfus yaşamaktadır. Türkiye'de 65 yaş ve üzerinde olanların oranının %4,3'den % 6,2'ye artacağı öngörülmektedir. Yani nüfusumuz yaşlanacaktır. Türkiye ortalama doğurganlık oranında ise büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Doğurganlık oranı 5,3'den 2,5'a düşmüştür. Bu oran gelişmekte olan ülkelerin ve dünya ortalamasının altında yer almaktadır.

Tablo-3 ve 4'deki verilere göre Türkiye'de yaşayan insanların temel kapasitelerinde artış vardır. Bu göstergelere göre de kapasitelerdeki ilerlemelerin sürekli olduğu kanısındayım.

Tablo-5: İGE (HDI) Trendi Karşılaştırması (Norveç-Yunanistan-Türkiye)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Norveç (1. Sırada)	0.868	0.888	0.898	0.912	0.936	0.956	0.965
Yunanistan (24. Sırada)	0.835	0.850	0.864	0.872	0.876	0.895	0.921
Türkiye (92. Sırada)	0.587	0.610	0.646	0.678	0.709	-	0.757
Norveç/Türkiye	1.479	1.456	1.390	1.345	1.320	-	1.274
Yunanistan/Türkiye	1.422	1.393	1.337	1.286	1.236	-	1.217

Kaynak: http://hdr.undp.org/statistics/data/excel/hdr05_table_2.xls

Tablo-5'de Norveç, Yunanistan ve Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi (İGE) değerleri yer almaktadır. Tablodan da görüldüğü gibi Norveç/Türkiye oranı 1975 yılında 1.479 iken 2004 yılına gelindiğinde 1.274 olmuştur. Bu da bize Türkiye'nin 1975-2004 yılları arasında insani gelişmede Norveç'ten daha hızlı geliştiğini göstermektedir. Yine aynı dönemde Yunanistan/Türkiye oranına baktığımızda bu oranın 1.422'den 1.217'ya gerilediğini görmekteyiz. Yani, Türkiye'nin Yunanistan da daha hızlı bir insani gelişme kaydettiği görülmektedir. Ancak, Türkiye'nin eğitim ve sağlık alanlarında daha hızlı ilerleme kaydedebilmesi için daha çok yatırım yapması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Anand, Sudhir ; Sen, Amartya (2005) : " Concepts of Human Development and Poverty: A Multidimesional Perspective", edi. Fukuda-Parr, Sakiko ; Kumar, A.K. Shiva, *Readings in Human Development*, pp. 228-244, Oxford University Pres.

Baliamoune-Lutz, Mina (2004) : "On the Measurement of Human Well-being", *World Institute for Development Economics Research*, Research Paper No. 2004/16.

Clark, David A. (2006): "The Capability Approach:Its Development, Critiques and Recent Advances", Global Poverty Research Group, GPRG-WPS-032, Erişim: www.gprg.org, Ziyaret Tarihi, Ocak, 2006.

Fukuda-Parr, Sakiko (2003): "The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas On Capabilities", *Feminist Economics*, 9(2-3), pp. 301-317.

Jahan, Selim (2005) : "Evolution of Human Development Index", edi. Fukuda-Parr, Sakiko ; Kumar, A.K. Shiva, *Readings in Human Development*, pp. 152-163, Oxford University Pres.

Laderchi R. C.; Saith Ruhi; Stewart Frances (2003): "Does it Matter that we do not Agree on the Definition of Poverty? A comparison of Four Approaches", *Oxford Development Studies*, Vol. 31, No. 3.

Mabughi, Nyiwul ; Selim, Tarek (2006) : "Poverty as Social Deprivation: A Survey", *Review of Social Economy*, Vol. LXIV, No. 2.

Neumayer, Eric (2004) : "Sustainability and Well-being Indicators", *World Institute for Development Economics Research*, Research Paper No. 2004/23.

Nussbaum, Martha (2000) : *Women and Human Development, The Capabilities Approach*, Cambridge, UK Cambridge University Pres.

Pressman, Steven; Summerfield, Gale (2000): "The Economic Contributions of Amartya Sen", *Review of Political Economy*, Volume 12, Number 1.

Rawls, John (1971) : *A Theory of Justice*, Oxford: Clarendon Pres.

Sen, A. K. (2004) : *Özgürlükle Kalkınma*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1. Baskı.

Sen, A.K. (2005) : "Development As Capability Expansion", edi. Fukuda-Parr, Sakiko ; Kumar, A.K. Shiva, *Readings in Human Development*, pp. 3-16, Oxford University Pres.

Sen, A.K. (2006) : "Conceptualizing and Measuring Poverty", edi. Grusky, David B. ; Kanbur, Ravi, *Poverty and Inequality*, pp.30-46, Standford University Press.

Thorbecke, Erik (2005) : "Multi-dimensional Poverty: Conceptual and Measurement Issues", Paper prepared for The Many Dimensions of Poverty International Conference, UNDP International Poverty Centre, Brasilia.

UNDP (2005b) :Human Development Report 2005:Erişim: http://hdr.undp.org/reports/, Ziyaret Tarihi: Kasım, 2005.

UN (2005): Millennium Indicators Database, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division

World Bank (2006) : Millenium Development Goals, Goal Tables By Region, Erişim: http://ddp ext.worldbank.org/ext/GMIS/=Content_goals_by_region, Ziyaret Tarihi: Ekim 2006.